

**MINISTERUL EDUCAȚIEI ȘI CERCETĂRII ȘTIINȚIFICE
UNIVERSITATEA "LUCIAN BLAGA" SIBIU
FACULTATEA DE TEOLOGIE**

**TEORIA SIMBOLURILOR ȘI ANTROPOLOGIA CREȘTINĂ
O ANALIZĂ A TEORIILOR LUI
PAUL TILLICH ȘI NIKOLAI BERDIAEV
DESPRE SIMBOL
- REZUMAT TEZĂ DE DOCTORAT -**

Conducător doctorat:

Prof. Dr. Ștefan Andreas Tobler

Doctorand:

Vasile Gafton

Sibiu

2015

Cuprins

Introducere 4

I. Simbolul: precizări cu caracter general 14

I. 1. Originea simbolurilor 19

I. 2. Accepțiuni ale simbolului 28

I. 3. Funcții ale simbolului 33

I. 4. Evoluția istorică a simbolului 36

I. 5. Simbolul în gândirea lumii curente 41

II. Simbolul în creștinism 47

II.1. Simbolul în teologia ortodoxă: 51

II.1.1. Dimensiunea dogmatică a simbolului 55

II.1.2. Dimensiunea liturgică a simbolului 59

II.1.3. Dimensiunea mistică a simbolului 64

II.1.4. Dimensiunea simbolică a artei creștine 68

II. 2. Rezumat și întrebări 72

III. Om și simbol în gândirea lui Paul Tillich 76

III.1. Paul Tillich, repere bio-bibliografice 76

III.2. Aspecte ale gândirii lui Paul Tillich 79

III.2.1. Concepția lui Paul Tillich despre Dumnezeu 80

III.2.1.1. Dumnezeu, ca esență a existenței 81

III.2.1.2. Dumnezeu, ca preocupare ultimă 85

III.2.1.3. Dumnezeu ca Ființă Supremă sau necondiționatul absolut 87

III.2.2. Elemente ale discursului lui Paul Tillich despre realitate 88

III.2.2.1. Realitatea ca relație dinamică între esență și existență 89

III.2.2.2. Realitate și credință 91

III.2.2.3. Realitate, credință și libertate limitată 93

III.2.2.4. Realitate, limbaj și comunitate 95

III.2.2.5. Realitate și adevăr 95

III.2.2.6. Realitate și mântuire 97

III.2.3. Locul și rolul simbolului în gândirea lui Paul Tillich 99

III.2.3.1. Caracteristicile generale ale simbolurilor 101

III.2.3.2. Caracteristicile simbolului religios 103

III.2.3.2.1. Teoriile negative ale simbolului 103

III.2.3.2.2. Teoriile pozitive ale simbolului 104

III.2.3.2.3. Tipuri de simboluri religioase 108

III.2.4. Omul, în viziunea lui Paul Tillich 109

IV. Om și simbol, în gândirea lui Nikolai Berdiaev 114

IV.1. Nikolai Berdiaev, repere bio-bibliografice 114

IV.2. Aspecte ale gândirii lui Nikolai Berdiaev 116

IV.2.1. Concepția lui Nikolai Berdiaev cu referire la Dumnezeu 119

IV.2.1.1. Posibilitatea cunoașterii lui Dumnezeu 121

IV.2.1.2. Dumnezeu, ca Adevăr și Realitate 123

IV.2.1.3. Dumnezeu, ca Mister și Viață 124

IV.2.1.4. Dumnezeu ca Treime de Persoane 125

IV.2.1.5. Dumnezeu Creatorul 126

IV.2.2. Realitatea „creaturală” a lumii și crearea/obiectivarea
realității existențiale 127

IV.2.2.1. Realitatea ca relaționare dinamică și creatoare între subiectiv
și obiectiv, între interior și exterior 129

IV.2.2.2. Realitate și credință 130

- IV.2.3. Locul și rolul simbolului în gândirea lui Nikolai Berdiaev 131
 - IV.2.3.1. Simbolizare și obiectivare 133
 - IV.2.3.2. Simbolizare și realizare 134
 - IV.2.3.3. Simbolizare și idealizare 135
 - IV.2.3.4. Simbolismul creștin 136
 - IV.2.3.4.1. Simbol și mit 138
 - IV.2.3.4.2. Simbol și dogmă 139
 - IV.2.3.4.3. Simbol și cult 140
 - IV.2.4. Omul, în viziunea lui Nikolai Berdiaev 141
 - IV.2.4.1. Omul, ca persoană 143
 - IV.2.4.2. Omul ca simbol 144
 - IV.2.4.3. Omul, între interior și exterior 145
 - IV.2.4.4. Omul alienat 145
 - V. Paul Tillich și Nikolai Berdiaev, rezumat-sinteză 147
 - V.1. Particularitatea simbolică și dinamică a omului în planul creației concretizată în *sensul vieții* umane 153
 - V.1.1. Valențe gnoseologice ale gândirii simbolice 162
 - V.1.1.1. Cunoaștere rațională și credință 166
 - V.1.1.2. Cunoașterea intuitivă sau existențială 170
 - V.1.1.3. Cunoașterea simbolică 172
 - V.2. Omul ca existență care accede la sens prin cunoașterea nivelelor realității 174
 - V.3. Dinamismul antropologic 181
 - V.3.1. Dinamica „auto-aseizării” 182
 - V.3.1.1. Dinamica existenței umane ca existență ce participă la dinamicile cosmice 185
 - V.3.1.2. Preocuparea ultimă a omului care trăiește o viață lipsită de sens – el însuși 187
 - V.3.1.3. Pierderea sensului propriei existențe, conform referatului biblic: „Cel ce voiește să-și salveze viața și-o va pierde” (Lc. 9, 24) 189
 - V.3.2. Dinamica asemănării 191
 - V.3.2.1. Participarea omului la Dumnezeu – viața de credință 193
 - V.3.2.2. Nivelele și sensurile cosmice ale realității – trepte spre Dumnezeu, Sensul suprem 194
 - V.3.2.3. Desăvârșirea de sine ca ființă cu sens – spiritualizarea realității create 197
- În loc de concluzii: Gândirea simbolică la intersecția dintre Răsărit și Apus 199
- Bibliografie

Cuvinte cheie: teoria simbolurilor, semn, simbol, limbaj, teologie, antropologie, cunoaștere, existențialism, filosofia religiei, Paul Tillich, Nikolai Berdiaev, sensul vieții

În centrul abordării pe care am întreprins-o se află interesul pentru realizarea unei corelații între elemente ale antropologiei creștine și teoria simbolurilor, mai precis, încercarea de a prezenta aceste elemente ale antropologiei creștine din perspectiva teoriei simbolurilor. În abordarea noastră se regăsește în permanență referirea la gândirea filosofico-teologică a doi reprezentanți de marcă ai gândirii - Paul Tillich și Nikolai Berdiaev – aparținând celor două mari arii de gândire și de simțire în care este de obicei împărțită lumea, respectiv Răsăritul și Apusul.

Cei doi gânditori sunt în egală măsură reprezentativi atât pentru gândirea filosofică, cât și pentru cea teologică, dar și în ceea ce privește modul de construire a propriilor sisteme de gândire ca punți de legătură între o gândire teologică tradițională și o gândire filosofică de factură modernă. Din acest punct de vedere, sistemele celor doi gânditori ar putea fi considerate *sisteme-simbol*, deoarece, la fel ca niște veritabile simboluri reușesc să pună împreună două aspecte sau tendințe care par la prima vedere diferite, însă, la o aprofundare mai serioasă devine vizibil caracterul referențial alternant, al uneia pentru cealaltă și, odată cu acesta, revelarea complementarității lor.

Pe de altă parte, am optat pentru o prezentare a concepțiilor despre simbol și despre om ale lui Paul Tillich și Nikolai Berdiaev și datorită faptului că, din câte am putut constata, cel puțin la noi în țară receptarea acestor doi teologi și filosofi ai religiei deopotrivă - și implicit o eventuală valorificare a elementelor de noutate pe care viziunile ambilor le-au propus - s-a făcut și se face cu destul de multe rețineri, poate, credem noi, pe de o parte, curajului și îndrăznelii fiecăruia dintre cei doi de a gândi în niște cadre proprii marile probleme ale religiei și culturii umane, cât și, pe de altă parte, datorită ariei extrem de extinse din care provin sursele pe care le sintetizează fiecare dintre cele două perspective puse în discuție. Din acest motiv, unul dintre scopurile lucrării noastre este acela de a mijloci și de a facilita contemporanilor interesați o apropiere de gândirea celor doi teologi și filosofi creștini, ceea ce are ca rezultat o abordare mai largă, mai generală a concepțiilor lor și fără predilecția pentru un foarte pronunțat spirit critic asupra concepțiilor lor.

Însă, pe de altă parte, am încercat o valorificare în domeniul antropologiei creștine a concepțiilor despre simbol ale celor doi gânditori creștini, în vederea constituirii unor răspunsuri teologice, a unor soluții sau sugestii de soluții la probleme de strictă actualitate ale

omului de azi, deoarece ”o teologie este importantă doar atunci când răspunde unei situații concrete”¹.

Din acest motiv, ne-am propus să realizăm pe parcursul lucrării noastre o analiză a locului și a rolului simbolului în concepția celor doi gânditori amintiți, precum și asupra modului în care această perspectivă simbolică asupra cunoașterii realității în ansamblul ei și, a existenței omului descrisă din perspectiva simbolurilor, are sens și poate aduce ceva viabil pentru o antropologie creștină a prezentului.

I. SIMBOLUL: PRECIZĂRI CU CARACTER GENERAL

În acest capitol am încercat surprinderea cât mai multor aspecte ale simbolului, arătând că, etimologic, cuvântul simbol se poate revendica de la trei semnificații principale ale verbului grecesc *symbollein*, a simboliza, ceea ce semnifică complexitatea termenului, care constituie rădăcina unei întregi serii de concepte, cum remarcă Lorenz Dittmann. În vechime, doi parteneri ai unei înțelegeri purtau ca semn de recunoaștere câte o parte sau câte o jumătate dintr-o piesă ruptă în două, *symbolon-ul* reprezentând refacerea unității, reintegrarea sau validarea alianței respective². Totodată, cunoașterea rezultată din contactul direct al omului cu lucrurile a dus în mod logic și la o creștere a complexității terminologice utilizate pentru a comunica cunoașterea dobândită, prin această evoluție înțelegând în același timp un plus considerabil de complexitate și prin specializarea termenilor care exteriorizează experiența celui care cunoaște.

Capitolul se continuă cu câteva considerații referitoare la *I. 1. ORIGINEA SIMBOLURILOR*, din care se poate observa cum, simbolul reprezintă deja o formă de instrumentalizare a intuiției umane în vederea cunoașterii de sine, a cunoașterii lumii, a universului și, în cele din urmă sau chiar concomitent cu aceasta, a realității ființei. De fapt, orice încercare umană de a defini o ființă, un lucru sau un fenomen se face utilizând un limbaj, comparații, analogii, referințe. Omul, conștientizându-se pe sine ca existentă în cadrul unei existențe mai ample și mai complexe, își manifestă voința de a descoperi lumea în care trăiește, de a și-o defini, de a o numi pentru a o înțelege. Din acest motiv, el este într-o căutare permanentă, așa încât simbolurile iau naștere din nevoia omului de cunoaștere și de

¹ Jacob Taubes, *Teologia după revoluția copernicană*, trad. de Andrei State și George State, Ed. Tact, Cluj-Napoca, 2009, p. 56

² Daniel Cojanu, *Ipostaze ale simbolului în lumea tradițională*, Ed. Lumen, Iași, 2009, p. 15

comunicare a cunoașterii sale într-o modalitate codificată, paralelă comunicării verbale, lingvistice.

Următoarea etapă abordată este aceea referitoare la *I.2. ACCEPȚIUNI ALE SIMBOLULUI*, care sunt, așa cum s-a spus, multiple. Această situație se poate datora faptului că simbolul are o structură și un mod de funcționare paradoxale, care determină, pe de o parte o continuitate esențială, iar, pe de altă parte, o discontinuitate existențială între expresie și semnificație. Ceea ce trebuie reținut însă este faptul că semnificațiile simbolice nu sunt create de către fiecare om în mod particular, ci impunerea lor se face prin intermediul unor sisteme de convenții și al unor practici sociale existente, convenții și practici la care se aderă prin atitudinea față de un limbaj al unei realități ontologice, un limbaj care „ne oferă o priză asupra lucrurilor”, dar, o priză care, la rândul ei, oferă omului capacitatea de a transgresa fenomenalitatea lucrurilor și de a elabora ulterior, pe baza acestei transgresări un alt limbaj, accesibil doar unui grup de inițiați în limbajul respectiv ³.

După accepțiunile simbolului urmează *I.3. FUNCȚII ALE SIMBOLULUI*, funcții care sunt, asemenea accepțiunilor, multiple. Jean Chevalier identifică nouă dintre acestea: „cea de a explora, cea de substituit, de mediere, de unificare, pedagogică și terapeutică, socializantă, de rezonanță, transcendentă și cea de transformator”⁴, însă, în ciuda caracterului polisemic al simbolului, funcția asupra căreia se revine de cele mai multe ori este cea de unificare. De ce? Deoarece simbolul totalizează, unește, construiește centre, iar, ceea ce se află în centru participă la eternitate.

Subsecțiunea următoare este consacrată temei: *I.4. EVOLUȚIA ISTORICĂ A SIMBOLULUI*, apoi este urmată de alta, intitulată *I.5. SIMBOLUL ÎN GÂNDIREA LUMII CURENTE*. Aici am evidențiat faptul că, la nivelul actual al percepției existenței se crede că există două modalități de inserție a realului în lume, realul sau ființa ținând de ceea ce este *povestit*, relatat, spus, astfel încât, pe de o parte, întâmplările se desfășoară într-o lume *povestită*, în timp ce, pe de altă parte, faptele au efecte în *lumea trăită*. Ceea ce determină această dublă perspectivă este tocmai faptul că planurile conturate - respectiv, lumea povestită și lumea trăită - nu posedă aceeași consistență ontologică, deoarece, atunci când unul beneficiază de argumentul evidenței, celălalt, nu se poate sprijini decât pe criteriul credinței⁵.

³ Jean-Jaques Wunenburger, *Viața imaginilor*, Ed. Cartimpex, Cluj, 1998, pp.31- 32

⁴ Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *Dicționar de simboluri*, vol. I, Ed. Artemis, București, 1994, pp. 39-48it., 44

⁵ Mihai Coman, *Studii de mitologie*, Ed. Nemira, București, 2009, p. 327

Ceea ce cunoaștem și ceea ce am început să înțelegem sunt lucruri pe care gândirea modernă le utilizează cu referire directă la comunicare și practicând un refuz al reprezentativității și al medierii realului sau ființei prin semne, deoarece acestea din urmă se etalează în locul realității pe ele însele, ca alternativă la real sau ca realitate virtuală. Și aceasta este cu atât mai evident și mai demn de crezut cu cât se ajunge mai aproape de înțelegerea faptului că, „fără o trimitere dincolo de sine, fără o împărtășire a unei realități mai reale și mai profunde, fără o capacitate de comunicare, imaginea își devine propria rațiune: izbește, atrage, supune, posedă seduce, sfârșind prin a nega libertatea”⁶. Cum ar putea să mai subziste vreun sens al existenței la finalul unui astfel de proces?

Omul rămâne astfel ultimul simbol și termen de mediere între realitate și lume, pe socoteala faptului că imaginea însăși, așa cum o creează și și-o dorește lumea contemporană, nu mai contribuie la consolidarea comunicării, ci dimpotrivă, produce slăbirea ei prin asumarea unor limbaje din ce în ce mai subiective⁷. Aceste limbaje subiective au dus în timp la pierderea valorilor spirituale ale simbolului și, în consecință, la desacralizare sau la secularizare. Simbolurile nu lipsesc nici în această etapă, așa cum, probabil, nu vor lipsi din nicio etapă a dezvoltării umane, doar că, datorită autonomizării imaginii despre care vorbeam anterior și datorită dobândirii caracterului de autoreferent al imaginii, omul nu mai reușește să înțeleagă legătura pe care o au simbolurile cu realitatea pe care o semnifică⁸.

II. SIMBOLUL ÎN CREȘTINISM

Pentru creștinismul ortodox, modul în care Dumnezeu este prezent în lume sau modul în care Dumnezeu Se manifestă în lume este omul, făptura care Îl reprezintă și-L prezentifică pe Dumnezeu în lume în virtutea faptului că, din tot ceea ce există în lume doar despre om se spune că a fost creat *după chipul lui Dumnezeu*. Expriarea de acest tip este specifică Părinților Bisericii. Prin intermediul ei, Biserica a încercat să definească modul de raportare și cunoaștere a condiției umane ca mod de prezență și reprezentare a lui Dumnezeu în lume, iar termenul propus de *limbajul iconologic* al Părinților a fost acela de *participare*. Recunoașterea participării omului în mod integral la adevărul exprimat înseamnă a recunoaște omului posibilitatea de a cunoaște pe Dumnezeu, Acel Dumnezeu al Bisericii, care este "ființă mai presus de orice ființă", "Dumnezeire mai presus de orice dumnezeire",

⁶ Tomáš Špidlík; Marko Ivan Rupnik, *Credință și icoană*, trad. din limba italiană de Ioan Milea, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 2008, p. 8

⁷ Tomáš Špidlík; Marko Ivan Rupnik, op. cit., p. 8.

⁸ Florin Florea, *Simbolul și icoana*, Ed. Reîntregirea, Alba-Iulia, 2010, p. 29

"nume fără de nume", "principiu mai presus de orice principiu", "minte ce nu poate fi înțeleasă de mintea omenească", "cuvânt de negrăit", "încăputul ce nu poate fi de nimic încăput". În aceste condiții, ceea ce poate cunoaște omul este aceea că, în virtutea faptului că a fost creat *după chipul lui Dumnezeu* (Fac. 1,27), el poate accede la "o participare la ceea ce nu poate fi participat", consecința fiind o știință – Teologia – care permite adevărului să se identifice cu trăirea sau cu experiența nemijlocită.

În funcție de aspectele implicate în definirea lui sau de unghiul din care este privit, simbolul poate avea accente diferite, pe care am încercat să le evințiem în subcapitolele: *II.1. SIMBOLUL ÎN TEOLOGIA ORTODOXĂ*, în care arătăm că, fiind desemnat de către Dumnezeu să-L poată descifra, să-L poată citi în simbolurile din creație, omul primește posibilitatea de "a "numi", adică de a da un sens spiritual oricărui lucru văzut (Fac. 2, 20)". Exclusivismul iconic al tradiției creștine este fundamentat pe faptul înțelegerii cunoașterii umane ca demers analogic și simbolic de gândire și exprimare a realităților naturale și supranaturale. „Omul, înțelege și exprimă realitatea tainică, supranaturală, pe care o experiază într-un limbaj analogic și simbolic deoarece noi, oamenii, fiind îmbrăcați în trupul acesta gros - așa cum precizează Sfântul Ioan Damaschin în Dogmatica sa (I,13) – nu putem înțelege și exprima activitatea dumnezeiască fără a întrebuința imagini”⁹. Cât privește icoana, trebuie spus că, aceasta, ca reprezentare sensibilă, reală și existentă nu este identică cu prototipul ei. Între cei doi poli ai icoanei, respectiv între icoană și prototipul ei se stabilesc două raporturi sau aspecte esențiale, ambele de o importanță sporită în cadrul cultului adresat icoanei. Primul aspect este cel de *asemănare* și se referă la faptul că icoana ”împrumută de la originalul sau prototipul ei numele, forma și aspectul, stabilindu-se în acest fel o asemănare care – după sfințirea ei în Biserică – determină cinstirea icoanei”. Cel de-al doilea aspect despre care s-a vorbit în legătură cu raporturile dintre icoană și prototipul ei este acela de *deosebire*. Acest al doilea aspect se referă la faptul că icoana se deosebește fundamental de prototip după natură. ”Natura originalului nu poate fi reprezentată vizibil, ci numai forma sau numai chipul său, de aceea și sfânta icoană rămâne numai o asemănare, un model sau o reprezentare a originalului”¹⁰.

În *II.1.1. DIMENSIUNEA DOGMATICĂ A SIMBOLULUI*, arătăm că dimensiunea dogmatică a simbolului se constituie în baza rațiunii de a fi comunitară a unui simbol, atâta

⁹ Dr. Laurențiu Streza, Mitropolitul Ardealului, *Plinitu-s-a, Hristoase, taina rânduielii Tale, Studii de Teologie Liturgică*, Ed. Andreiana, Sibiu, 2012, p. 59

¹⁰ Pr. Prof. Mircea Chialda, loc. cit., p. 838-839

timp cât el nu poate exista decât pentru „cineva sau pentru o colectivitate ai cărei membri se identifică, într-o anume privință, pentru a constitui un singur centru” în jurul căruia se va articula întreg universul. Experiența totalizantă devine astfel apanajul simbolului¹¹, tot la fel cum aspectul de particularitate al unei comunități care se identifică printr-o mărturisire de credință comună ține tot de funcționalitatea simbolului, care unifică și desparte în același timp. Miza fundamentală a simbolului ca mărturisire de credință sau ca mărturisire a credinței este doctrina întrupării, învățatură care, pentru Sfinții Părinți, se află în mod cert la baza edificiului gândirii iconice articulată în termenii iconomiei în așa fel încât, „cine tăgăduiește icoana, tăgăduiește iconomia”¹². Iar tăgăduirea iconomiei înseamnă a tăgădui „condițiile posibilității discursului despre Dumnezeu și a unei anumite cunoașteri a Creatorului de către creatură (...) în contextul în care iconomia dobândește statut de știință a structurii interne a obiectului său, respectiv știința relațiilor dintre persoanele Treimii (a înțelege văzând), dar și știința enunțării doctrinei a acestor relații (a vorbi)”¹³.

Un alt aspect important al simbolului în creștinism este reprezentat de *II.1.2. DIMENSIUNEA LITURGICĂ A SIMBOLULUI*. Trebuie să ținem seamă de faptul că în Tradiția Ortodoxă ”se numește simbol liturgic, orice formă de cult prin care, în virtutea unor analogii, se sugerează sau se închipuie o idee religioasă, o învățatură de credință, un fapt abstract din istoria mântuirii sau ceva din cele neperceptibile”. Din categoria simbolurilor liturgice fac parte cuvinte, gesturi sau materii sensibile care semnifică, dar, în același timp, cuprind, într-un mod greu de înțeles, anumite realități spirituale. Astfel, ”simbolurile sunt niște învelișuri, mai mult sau mai puțin *rațiunile* tainelor”¹⁴, iar „actele liturgice și sacramentele sunt acte imitative care declanșează mutații ontologice pe baza participării prin asemănare a chipurilor imitative văzute la arhetipurile lor invizibile”¹⁵.

Astfel, urmând un parcurs logic se avansează spre *II.1.3. DIMENSIUNEA MISTICĂ A SIMBOLULUI*. Dimensiunea mistică a simbolului este evidențiată prin aspectul dinamic al participării realității create la Realitatea necreată. Astfel, și dimensiunea mistică a simbolului își află posibilitatea de existență în întruparea lui Iisus Hristos, prin intermediul

¹¹ Vasile Tonoiu, *Ontologii...*, op. cit., p. 237

¹² Marie-José Mondzain, *Imagine, icoană, iconomie, Surse bizantine ale imaginarului contemporan*, trad. din limba franceză de Măriuca și Adrian Alexandrescu, Ed. Sophia, București, 2009, p. 26-27

¹³ *Ibidem*, p. 38-39

¹⁴ Cf. Pr. Prof. Dr. Ene Braniște, Prof. Ecaterina Braniște, *Dicționar Enciclopedic de Cunoștințe Religioase...*, op. cit., p. 450

¹⁵ *Ibidem*, p. 87

căreia ”se produc schimbări radicale în interacțiunea om-Dumnezeu, așa cum afirmă părintele Gabriel Herea, și implicit în mijloacele acestei interacțiuni, printre care imaginile-simbol”. Așa încât, prin *II.1.4. DIMENSIUNEA SIMBOLICĂ A ARTEI CREȘTINE*, luăm cunoștință de faptul că, prin însăși structura sa, dacă își menține existența în paramentrii stabiliți de Dumnezeu încă de la crearea sa, omul are vocația unificatoare și anume, el are vocația „de a deveni mediator între lume și Dumnezeu, de a face din propria sa existență ipostatică o icoană a lui Dumnezeu și din cea a lumii enipostaziate, o Liturghie într-un templu cosmic”¹⁶. În cazul dezertării de la această vocație sau în cazul ignorării ei, arta creată și/sau practică de om va rămâne incapabilă să simbolizeze realitatea ultimă. Cu alte cuvinte, arta fără asumarea vocației medierii între uman și divin va rămâne doar la nivelul unei anumite reproduceri a realității existente sau doar la exprimarea conținutului subiectiv al spiritului uman în imagini și forme fără sens și fără nici o deschidere spre acțiunea transfiguratoare a lui Dumnezeu¹⁷.

La finalul acestei părți generale referitoare la diverse teorii ale simbolului și înainte de a aborda gândirea lui Tillich și Berdiaev am introdus o secțiune denumită *II.2. Rezumat și întrebări*.

O primă întrebare referitoare la realitatea în cadrul căreia se desfășoară existența umană ar fi aceea dacă reiese cumva, în urma prezentării gândirii lui Tillich și Berdiaev că există mai multe nivele de realitate? Dacă da, atunci, o altă întrebare ar fi dacă și în (legătură cu) care dintre aceste nivele poate omul să-și definească sau să-și găsească un sens, o împlinire de sine? Cum ar putea el să își găsească sensul?

O altă întrebare este: Din ce cauză omul își simte în permanență periclitată propria existență în lume? Alta: Din ce cauză – în pofida posibilității accederii omului la credință – existența lui se conformează mai degrabă condițiilor de perisabilitate impuse de realitatea lumii, iar nu celor oferite de realitatea ființei? Iar, alta: Care este rolul simbolului în conformitate cu afirmațiile autorilor pe care îi vom prezenta în cele ce urmează, sub acest aspect?

Situația omului în lumea de azi, în pofida evoluției tehnologice rapide care are loc sub ochii noștri, rămâne, totuși, departe de a fi mulțumitoare din punctul de vedere al împlinirii existențiale, al sensului pe care omul își dorește să-l identifice în propria sa viață. Unde ar trebui intervenit din acest punct de vedere? Ce s-ar putea face în plus pentru ca viața omului să aibă un sens în condițiile date? Din ce cauză omul ratează realitatea? De ce eșuează

¹⁶ Diac. Ioan I. Ică Jr., op., cit., p. 183

¹⁷ Marko Ivan Rupnik, *Arta memorie a comuniunii*, în românește de Ioan Milea, Ed. Galaxia Gutenberg, p. 39

în drumul său spre dobândirea realității? De ce sensul pe care îl găsește pentru propria viață este unul care se rezumă strict la realitatea lumii sau, cel mult, la realitatea simbolică iluzorie pe care el însuși o creează. Ce soluții ne pot oferi antropologiile lui Paul Tillich și Nikolai Berdiaev la aceste probleme? Sunt soluțiile oferite de ele viabile pentru omul de azi? Sunt ele acceptabile sau, mai acceptabile, pentru omul concret de azi decât soluțiile deja cunoscute? Aceasta am căutat să aflăm din cele ce urmează.

III. Om și simbol în gândirea lui Paul Tillich

Capitolul începe cu *III.1. Paul Tillich, repere bio-bibliografice*, continuându-se cu *III.2. Aspecte ale gândirii lui Paul Tillich*, unde arătăm că, ceea ce caracterizează gândirea lui Paul Tillich este dorința sa permanentă de a reuși să realizeze o unificare a domeniilor cunoașterii umane în vederea închegării unui răspuns valabil și cât mai complet la problemele cu care este nevoit să se confrunte omul pe parcursul vieții sale pe pământ. De aceea, filosofia existențialistă și teologia, dar și situația istorico-politică, și-au găsit un teren comun de dezvoltare în metoda corelației pe care Tillich a propus-o în vederea găsirii și formulării răspunsului respectiv. Un merit aparte în gândirea secolului al XX-lea îi este conferit lui Paul Tillich datorită orientării sale spre *științele profane*. Această orientare i-a conferit prilejul de a fi putut să evidențieze prin opera sa beneficiile reale ale unui dialog între teologie și psihologia abisală, între teologie și cultură.

Cele afirmate mai sus se remarcă dacă urmărim *III.2.1. Concepția lui Paul Tillich despre Dumnezeu*. Aici ne întâlnim cu diferite aspecte luate în considerare de Tillich, cum ar fi: *III.2.1.1. Dumnezeu, ca esență a existenței* sau *III.2.1.2. Dumnezeu, ca preocupare ultimă* și *III.2.1.3 Dumnezeu ca Ființă Supremă sau necondiționatul absolut*.

Avansând în prezentarea gândirii lui Tillich am abordat diferite *III.2.2. Elemente ale discursului lui Paul Tillich despre realitate*, de unde a reieșit că, între toate existențele considerate în funcție de apartenența la o realitate esențială a cărei particularitate este dinamica permanent creatoare a trecerii de la potențialitate la actualitate, se stabilesc relaționări dinamice. Aceste relaționări generează în cadrul existenței create anumite particularizări, de asemenea dinamice, a căror caracteristică este reflectarea simbolică în planul creației a lui Dumnezeu, Creatorul, Care, El singur fiind Realitatea ultimă, nu poate fi particularizat, actualizat, ci Se actualizează în Sine. Însă, Tillich mai vorbește și despre *III.2.2.1. Realitatea ca relație dinamică între esență și existență*, afirmând că realitatea a constituit și constituie preocuparea principală a omului. Faptul de a fi într-o relație strânsă cu

realitatea este cu atât mai important pentru om cu cât semnifică împărtășirea din această realitate și conferirea de realitate propriei ființe. Aspectul evocat este unul deosebit și din punctul de vedere al problematicii realității deoarece este legat de calitatea omului de a fi creativ și anume, de a se aduce pe sine în existență și a se particulariza ca noutate în planul existenței. La Paul Tillich acest fapt înseamnă depășirea stării de potențialitate înspre actualizare, înspre manifestare¹⁸. Dar realitatea rezultată în urma actualizării ființei nu poate fi decât o realitate simbolică, pentru că existența sa nu este realitatea absolută, ci doar simbolizează realitatea absolută.

Analizând raporturile dintre *III.2.2.2. Realitate și credință*, Tillich spune că omul, datorită imposibilității lui existențiale – ca ființă înstrăinată de realitatea esențială –, de a se situa în imediata apropiere sau chiar în miezul realității, nu face altceva decât să creeze realitatea prin proiectarea lui în toate obiectele cu care vine în contact, ceea ce, în definitiv nu are alt rezultat decât fragmentarea realității, spargerea unității realității într-o pluralitate de realități. Aceasta constituie un element de pregnantă ambiguitate în legătură cu realitatea, ambiguitate pe care omul o resimte existențial ca angoasă, fapt pentru care Tillich vorbește despre necesitatea unui adevărat "curaj de a fi", regăsit în *III.2.2.3. Realitate, credință și libertate limitată*. Astfel, mergând pe drumul deschis de Schleiermacher și Schelling, dar și de Feuerbach – care vorbea despre religie ca și conștiință a infinitului uman, care se intuiește pe sine drept infinit, existența conștiinței, care nu poate avea un caracter limitat fiind semnul acestei înfinități¹⁹ – Tillich a ajuns să postuleze un tip de libertate caracteristică ființelor umane limitate, libertate pe care a numit-o libertate limitată. Libertatea limitată de care beneficiază omul este o libertate ce îi facilitează lui Tillich explicarea trecerii de la esență la existență ca urmare a dinamicii polarizate a libertății potențiale și a celei actuale sau actualizate. Rezultatul acestei dinamici este apariția necesității opțiunii omului pentru actualizarea propriei libertăți limitate²⁰ și, prin aceasta, situarea lui în dinamica păcatului sau a existenței autocreate. Realitatea rezultată în urma acestei opțiuni este o realitate fragmentată, o realitate raportată în mod egoist la fiecare ins în parte, în așa măsură încât ar fi posibil ca două sau mai multe libertăți să nu se suprapună niciodată dar să fie afirmate deopotrivă ca realități ultime, chiar dacă aspectul ultim pe care îl implică fiecare să nu fie decât întru totul subiectiv și individual. Astfel, doar credința este cea care ne poate mijloci

¹⁸ Paul Tillich, *Systematic Theology*, Combined volume, James Nisbet & CO LTD, Digswell Place, vol. two, p. 3

¹⁹ Ludwig Feuerbach, *Esența creștinismului*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1961, p. 32

²⁰ Paul Tillich, , *Systematic Theology* ,vol. II, p. 18

nouă, oamenilor, accesul la realitatea autentică și absolută. Însă, apare în legătură cu aceasta o condiție esențială: credința trebuie să fie ea însăși autentică, iar nu idolatrie. Doar în momentul în care credința este autentică, ea se poate constitui în garant al propriului său fundament sau, cu alte cuvinte, „aspectul acelei realități care a creat credința. Această realitate, spune Tillich, este ființa nouă, care cucerește înstrăinarea și face astfel credința posibilă”²¹.

Într-o altă subsecțiune am arătat că asocierea dintre *III.2.2.4. Realitate, limbaj și comunitate* ne pune în fața faptului că, omul reușește prin limbaj o pătrundere profundă în nivelurile realității și, totodată, tocmai datorită acestei libertăți pe care i-o conferă limbajul, el poate să construiască structuri imagine peste structurile reale de care este legat²². Așa cum am putut observa în partea introductivă referitoare la simbol, limbajul are această calitate. Însă, limbajul trebuie utilizat cu foarte mare precauție pentru a nu falsifica realitatea despre care vorbește sau pe care o descrie și, tocmai de aceea trebuie luată în considerare și discuția despre *III.2.2.5. Realitate și adevăr*, din care se observă tendința omului de a se transcende pe sine spre exterior, spre lucruri, iar, după ce descoperă adevărata credință, tendința de transcendere a propriului interior spre interiorul lucrurilor cu care vine în contact. Suprafața lucrurilor este cea care oferă omului posibilitatea unui prim contact, însă nu oferă certitudinea că suprafața lucrurilor sau persoanelor este și reală sau adevărată²³. Trecerea aceasta, căutarea de la un nivel la altul a realității și de la exterior spre interior, descoperă instabilitatea și precaritatea esențială a nivelelor realității care de fiecare dată se înfățișează altfel și, prin constatarea acestei instabilități devine o trecere care oferă omului motivația de a căuta mai departe, până la esența reală. Motivul pentru care îi lipsește această profunzime a adevărului este acela că, oricât ar căuta, omul nu găsește niciodată un adevăr inclus în obiecte, deoarece Adevărul este viață personală centrată în Hristos, realitatea cea nouă²⁴.

Posibilitatea salvării stă în conștientizarea realității fabricate, false și accesul la realitatea adevărată, absolută aspecte discutate în *III.2.2.6. Realitate și mântuire*. Toate acțiunile omului sunt guvernate de modul în care el înțelege și/sau își reprezintă realitatea și de modul în care se raportează la realitate, respectiv, dacă se raportează la realitatea falsă ca la cea absolută sau invers, la cea absolută ca și când ar fi falsă.

²¹ Paul Tillich, *Systematic Theology*, Combined volume, James Nisbet & CO LTD, Digswell Place, vol. two, p. 71

²² *Ibidem*, p. 16

²³ Paul Tillich, *Cutremurarea temelior*, trad. de Sorin Avram Vârtop, Ed. Herald, București, 2007, p. 58-59

²⁴ *Ibidem*, p. 129

Ajungem astfel să vorbim despre *III.2.3. Locul și rolul simbolului în gândirea lui Paul Tillich*. Gândirea lui Paul Tillich are ca element central și de o importanță cu totul deosebită, doctrina naturii "simbolice" a limbajului religios. Existența, în ansamblul ei, este o existență simbolică. De aceea, am abordat *III.2.3.1. Caracteristicile generale ale simbolurilor*, *III.2.3.2. Caracteristicile simbolului religios*, *III.2.3.2.1. Teoriile negative ale simbolului*, *III.2.3.2.2. Teoriile pozitive ale simbolului*, apoi *III.2.3.2.3. Tipuri de simboluri religioase*.

Un capitol special am consacrat secțiunii intitulată *III.2.4. Omul, în viziunea lui Paul Tillich*. Omul este prezentat de către Paul Tillich drept „microcosmosul în care toate forțele cosmice sunt potențial prezente și care participă la toate sferile și la toate nivelurile universului. Prin el, spune Tillich, universul continuă procesul creator care mai întâi l-a produs pe el ca scop și centru al creației. Acum omul trebuie să-și modeleze lumea și să se modeleze pe sine în funcție de puterile productive ce i s-au dat. În el, natura ajunge să se împlinească și este preluată în cunoașterea sa și în activitatea sa tehnică transformatoare”²⁵. Pentru Tillich, primele trei capitole ale *Genesei* reprezintă stabilirea cadrelor generale ale existenței și ale situației omului în lume. El spune că, dincolo de dimensiunea mitologică, în capitolele respective se vorbește despre formarea existenței, formare care implică trecerea de la esență la existență, iar înstrăinarea existențială nu este faptul izolat al unui individ izolat, ci un fapt al libertății fixat în destinul universal al existenței. Înțelegerea situației omului este posibilă doar ca existență, care își are rădăcina atât în libertatea etică, cât și în destinul tragic²⁶.

În capitolul al IV-lea am prezentat gândirea lui Nikolai Berdiaev, păstrând o anumită simetrie cu capitolul dedicat lui Tillich, astfel încât, succesiunea problemelor abordate în acest capitol este următoarea:

IV. Om și simbol, în gândirea lui Nikolai Berdiaev, care se continuă cu *IV.1. Nikolai Berdiaev, repere bio-bibliografice*, iar apoi, cu *IV.2. Aspecte ale gândirii lui Nikolai Berdiaev*. Nikolai Berdiaev și-a declinat orice vocație de gânditor "sistematic" și "științific", recunoscându-se mai degrabă în postura de creator al unor viziuni "paradoxale"²⁷. Aceste viziuni paradoxale sunt rezultate dintr-o „gândire – cum spunea Berdiaev - antinomică, adesea prea orientată spre extreme și de o expresie prea aforistică”. Gândirea lui nu se

²⁵ Paul Tillich, *Curajul de a fi*, op. cit., p. 125-126

²⁶ *Ibidem*, p. 43

²⁷ *Ibidem*, p. 187

conturează în urma unui proces laborios, ci se constituie la capătul unor ”trăiri” din categoria iluminării, a revelației.

IV.2.1. Concepția lui Nikolai Berdiaev referitoare la Dumnezeu scoate în prim-plan faptul că Berdiaev pune problema lui Dumnezeu în termeni de ființă și existență. El fundamentează existența lui Dumnezeu ca realitate absolut spirituală. Din punctul de vedere al metafizicii naturaliste, la baza existenței se află Ființa. Dar Ființa este un concept static, ceea ce nu poate să capete domeniu de aplicare în cazul lui Dumnezeu, care este realitate spirituală și personală. Ființa, spune Berdiaev, nu are existență. De aceea, persoana este mai veche decât Ființa. Dumnezeu este, dar El nu este Ființă²⁸. Cu alte cuvinte, Berdiaev încearcă să lămurească problema legată de transcendența absolută a lui Dumnezeu față de orice concept ontologic, cu toate că este peste posibilitățile limbajului omenesc acest lucru. Cu toate acestea, Berdiaev vorbește despre Dumnezeu ca ne-ființă sau supra-fiind. „Dumnezeu, spune el, este Fiindul-Existând și nu Ființa. El este Duh, dar nu este Ființa”²⁹.

Pentru Berdiaev este logic că „dacă Dumnezeu există, el trebuie să se reveleze, să-și manifeste existența. (...) Nu poate exista cunoaștere a lui Dumnezeu, fără ca Dumnezeu însuși să nu participe la ea în mod activ. El vine în întâmpinarea omului.” Astfel, putem vorbi despre *IV.2.1.1. Posibilitatea cunoașterii lui Dumnezeu*. Aspectul teandric al revelației are o importanță capitală pentru Berdiaev, deoarece implică dinamismul ambilor ”parteneri” în cunoaștere, atât al lui Dumnezeu, care Se revelează, cât și al omului, care primește în mod activ revelația. Așa încât, Berdiaev spune că, în ce privește aspectul teandricității revelației „nu va trebui să-l pierdem niciodată din vedere”³⁰.

Ca și la Tillich, am prezentat mai multe abordări ale problematicii teologice a lui Berdiaev, vorbind despre *IV.2.1.2. Dumnezeu, ca Adevăr și Realitate*, *IV.2.1.3. Dumnezeu, ca Mister și Viață*, *IV.2.1.4. Dumnezeu ca Treime de Persoane*, *IV.2.1.5. Dumnezeu Creatorul*.

Berdiaev vorbește în legătură cu creația despre *IV.2.2. Realitatea ”creaturală” a lumii și crearea/obiectivarea realității existențiale*. Încă de la începutul acestei secțiuni a lucrării noastre am arătat că, la Berdiaev, realitatea este un dat creat, iar cel care a creat realitatea este Dumnezeu. Realitatea nu este de această dată o simplă trecere de la o stare la o

²⁸ Nikolai Berdiaev, *Despre sclavia și libertatea omului*, trad. de Maria Ivănescu, Ed. Antaios, Oradea, 2000, p. 77

²⁹ Nikolai Berdiaev, *Dialectica existențială a divinului și umanului*, trad. de Stelian Lăcătuș, postfață de Gheorghe Vlăduțescu, Ed. Paideia, București, p. 12.

³⁰ Nikolai Berdiaev, *Adevăr și revelație. Prolegomene la critica revelației*, trad. note și postfață de Ilie Gyurcsik, Editura de Vest, Timișoara, p. 50-51

altă stare sau o trecere a forței Creatorului la altă stare, ci, pur și simplu, producerea unei forțe noi, din *nimic*, adică din ceva ce n-a fost sau nu existase mai înainte. Orice act creator este, astfel, în esența sa, o creație din nimic, adică producerea unei forțe noi și nu modificarea sau reorganizarea uneia vechi³¹. Observăm astfel cum Berdiaev împinge realitatea absolută în sfera divinității care creează esența din nimic, pentru ca, apoi, din această esență creată, care este numită forță, să ia naștere alte forțe sau existențe, prin același proces al creației din nimic. Însă, *IV.2.2.1. Realitatea (apare la Berdiaev și ca) relaționare dinamică și creatoare între subiectiv și obiectiv, între interior și exterior*. Berdiaev spune că întotdeauna „în spatele finitului e ascuns infinitul care se face presimțit prin indici și recunoscut pe baza opoziției subiect-obiect”. În cazul ignorării sau al nerecunoașterii indicilor cu pricina, există riscul ca subiectul să se reprezinte pe sine însuși ca realitate obiectivă, ceea ce nu înseamnă altceva decât alienare³². Cu alte cuvinte, a se simboliza pe sine, iar nu pe Dumnezeu, înseamnă a nu recepta și a nu interpreta corect indicii realității absolute ca indici și, prin urmare, a te așeza pe tine însuși – prin obiectivare – în locul realității absolute, drept singura realitate veridică.

În *IV.2.2.2. Realitate și credință*, arătăm în legătură cu Berdiaev că acesta precizează existența mai multor trepte care se cer urcate până la cunoașterea Adevărului. Astfel, înaintând pe calea cunoașterii Adevărului, mai întâi omul trebuie să treacă prin cunoașterea științifică, apoi prin cunoașterea filosofică, pentru ca, prin cunoașterea religioasă sau gnoza mistică să ajungă cu adevărat la plenitudinea cunoașterii. Credinciosul, atunci când crede, afirmă, așadar un adevăr. Însă, Berdiaev consideră că și atunci când, „din străfundurile conștiinței lui, un ateu îl neagă cu înflăcărare pe Dumnezeu, el nu face în definitiv decât să-i afirme Existența”. Și, astfel, trecând dincolo de o simplă etichetare formală, chiar și ateismul este, în viziunea lui Berdiaev, o formă de credință³³.

Secțiunea legată de *IV.2.3. Locul și rolul simbolului în gândirea lui Nikolai Berdiaev* expune problema simbolului, care este una deosebit de importantă în cadrul gândirii lui Nikolai Berdiaev și nu numai. Practic, fără simbol, toate posibilitățile de a se crea un discurs despre Dumnezeu, lume și om sunt anulate. Simbolul este cheia de boltă a construcției ideatice a lui Nikolai Berdiaev. De aceea, vorbind despre *IV.2.3.1. Simbolizare și obiectivare* ajungem la concluzia că obiectivarea privește în primul rând spiritul. Spiritul, în procesul de obiectivare, în loc să se realizeze se simbolizează. Este o situație de falsificare a

³¹ Nikolai Berdiaev, *Sensul creației. Încecare de îndreptățire a omului*, trad. de Anca Oroveanu, Ed. Humanitas, 1992 p. 128

³² *Ibidem*, p.p. 51; 137

³³ Nikolai Berdiaev, *Adevăr și revelație...*, op. cit., p.40-46

lumii, a realității văzute, prin absolutizarea ei. Ceea ce se simbolizează în acest caz este un lucru tot atât de finit ca și simbolul în sine. Faptul că simbolul totuși continuă să indice spre o realitate absolută este, desigur, important, însă, în această ecuație a simbolizării nu se mai realizează participarea omului la realitatea absolută, ci doar la o realitate considerată în mod eronat ca fiind absolută. Dar, conform lui Berdiaev există și alte stadii sau raportări la realitate, cum ar fi: *IV.2.3.2. Simbolizare și realizare*, *IV.2.3.3. Simbolizare și idealizare sau* *IV.2.3.4. Simbolismul creștin*, care este, conform lui Berdiaev, un simbolism al Logosului și al sufletului lumii, al lui Hristos și al Bisericii Lui.

În continuarea prezentării gândirii lui Berdiaev am abordat raporturile dintre *IV.2.3.4.1. Simbol și mit* sau *IV.2.3.4.2. Simbol și dogmă*; de asemenea, *IV.2.3.4.3. Simbol și cult*

În secțiunea *IV.2.4. Omul, în viziunea lui Nikolai Berdiaev* se observă concepția lui Berdiaev despre om ca "ființă contradictorie și paradoxală", explicația constând în aceea că, „omul este un animal religios. El poartă în sine o insașiabilă dorință de a adora, de a dedica un cult sacralui. Dorința omului de a adora îmbracă de multe ori forme de idolatrie sau de autoidolatrie, însă, chiar în rău, el nu se adoră pe sine, ci un ideal, un idol, el este capabil să se sacrifice cu totul acestor imagini false”, astfel încât, s-ar putea spune că, „persoana umană este victima propriei sale idolatrii”³⁴. Am vorbit în continuare despre *IV.2.4.1. Omul, ca persoană*, *IV.2.4.2. Omul ca simbol*, *IV.2.4.3. Omul, între interior și exterior*, dar și despre *IV.2.4.4. Omul alienat*.

Am încercat o valorificare preliminară a prezentării celor două concepții abordate în următorul capitol, capitolul al V-lea, pe care l-am intitulat:

V. Paul Tillich și Nikolai Berdiaev, rezumat – sinteză

Este cert că gândirea celor doi filosofi ai religiei a avut influențe pozitive însemnate asupra elaborărilor gânditorilor din domeniul religios și din cel filosofic care au urmat epocii lor.

La Tillich și Berdiaev căutarea realității ultime de către om are sens deoarece ceea ce este ultim i se revelează omului, îi iese în întâmpinare. Important este ca omul să caute până când dobândește certitudinea că ceea ce caută este cu adevărat ultim. Așadar, prin simbol omul participă la realitate, dar, conștient că participă la două lumi – una a obiectivării și alta a spiritului – omul se află într-un continuu pericol de a se dedubla și de a eșua, cum spune Berdiaev, într-o autosimbolizare și autoreferențialitate. Mergând mai departe, această

³⁴ Nikolai Berdiaev, *Destinul omului...*, op. cit., p. 100

autoreferențialitate îl aruncă pe om într-o dependență de lume pe care o consideră realitatea ultimă.

Capitolul se continuă cu prezentarea *V.1. Particularitatea simbolică și dinamică a omului în planul creației concretizată în sensul vieții umane*, de unde reiese că, omul leagă sau aduce împreună nivele diferite de realitate, el fiind singura ființă care, prin depășirea și asimilarea creatoare a nivelelor realității are posibilitatea să-și creeze propria existență ca rezultat al cunoașterii dinamicii sensurilor lumii. Aspectul comuniunii este foarte important în privința omului, deoarece, așa cum spune Tillich, nu este posibilă nici existența individuală fără participare, dar nici existența personală fără comuniune, persoanele putându-se dezvolta și crește doar în cadrul comuniunii unei întâlniri personale, astfel încât, interdependența dintre individualizare și participare este vizibilă la toate nivelurile ființei³⁵. În caracterul de persoană rezidă sensul vieții umane și faptul că existența umană nu poate fi văzută în afara sensului. Persoana este problema și idealul omului. “Aceasta este, spune Berdiaev, unitatea perfectă, integralitatea persoanei care constiuie idealul. Persoana este o creație continuă (...) persoana este o categorie axiologică, o categorie de valoare³⁶.”

Din cele expuse se poate conchide că gândirea simbolică are valențe gnoseologice, *V.1.1. Valențe gnoseologice ale gândirii simbolice*, manifestate în *V.1.1.1. Cunoaștere rațională și credință*, *V.1.1.2. Cunoașterea intuitivă sau existențială*, *V.1.1.3. Cunoașterea simbolică*, în legătură cu care remarcăm: în cunoașterea simbolică sunt puse toate elementele lumii și fiecare în parte împreună cu Dumnezeu, ca scop final sau nivel final al cunoașterii, însă, fără a se amesteca și, în același timp, fără a se confunda. Condiția esențială sau sensul cunoașterii este, după părerea noastră, acela de ajuta ființa umană să ajungă la posibilitatea comunicării de sensuri, prin stabilirea clară a unor simboluri universale, simboluri văzute ca limite dinamice de demarcație între diferitele nivele de cunoaștere/realitate sau existență umană și nonumană și raportarea lor la existența sau realitatea ultimă, absolută prin participare.

Din toate cele expuse rezultă că trebuie să vedem *V.2. Omul ca existență care accede la sens prin cunoașterea nivelelor realității*. Pentru om, fiecare tip de experiență a realității se constituie în nivel cognitiv și fiecare nivel cognitiv este codat simbolic, astfel încât, sensul vieții umane se constituie prin accederea treptată, succesivă și/sau concomitentă, la tot mai multe nivele de realitate, începând de la cele mai concrete, care sunt în imediata

³⁵ *Ibidem*, p. 196

³⁶ *Ibidem*, p. 26

apropiere a omului, și până la cele mai subtile, pe treapta cea mai de sus stând, așa cum s-a putut vedea, “lucrul ultim” sau sacrul, în funcție de care omul dă sens tuturor nivelelor de realitate.

Putem vorbi astfel despre *V.3. Dinamismul antropologic*, care reprezintă *locul* comun al tuturor dinamicilor lumii și *locul* sau centrul conștient în care toate dinamicile au și dobândesc un sens prin cunoașterea umană. Dinamismul este simbol și sens deopotrivă. Omul este ființa care, prin utilizarea simbolurilor, dă dinamism și sens existenței sale și, totodată, înțelege sensurile diferitelor nivele de realitate cu care vine în contact direct, existențial. Atunci când caută realitatea ultimă, omul depășește sau epuizează nivel de realitate după nivel de realitate, încercând, așa cum a făcut de la începutul existenței lui, „să-i dea nume” (Cf. Fac. 2,20), să exprime realitatea. Simbolul rămâne însă cea mai potrivită formă în care se poate exprima realitatea la care omul participă prin cunoaștere. Însă dinamismul antropologic poate eșua în *V.3.1. Dinamica "auto-aseizării"*, situația ce survine datorită faptului că, *V.3.1.1. Dinamica existenței umane ca existență ce participă la dinamicile cosmice*, în virtutea căreia omul nu participă prin dinamismul său funciar doar la dinamicile lumii. El participă, ca persoană, chiar la dinamismul universal, în virtutea particularității sale de microcosmos. Căci, dacă participă la lume, persoana umană nu trebuie să se confunde cu lumea sau să se piardă în ea, deoarece persoana umană “este un univers sub o formă individuală care nu se repetă niciodată. Ea reunește în sine universalul și infinitul pe de o parte, particularul și individualul de cealaltă”³⁷. Din dinamismul aseizării rezultă și *V.3.1.2. Preocuparea ultimă a omului care trăiește o viață lipsită de sens - el însuși*. Din momentul în care omul se regăsește pe sine în situația lipsită de sens descrisă, singura lui preocupare nu poate fi alta decât el însuși. Cum să se salveze din cercul vicios al nesiguranței, al neîncrederii, al temerilor legate de condiția sa lumească? Aceasta va fi, de altfel, preocuparea lui ultimă: conservarea propriei ființe prin sustragerea existenței sale din dinamica distrugătoare a neființei, de care se simte amenințat în permanență în lume. Într-o asemenea stare de fapt, singura orientare care va putea fi agreată de către om va fi aceea spre succesul personal. Succesul devine preocuparea ultimă a omului, el fiind dispus să sacrifice “toate celelalte valori ale vieții de dragul unei poziții de putere și de superioritate socială”³⁸. Paradoxal, dar biblic, *V.3.1.3. Pierderea sensului propriei existențe, (se realizează) conform referatului biblic: „Cel ce voiește să-și salveze viața și-o va pierde” (Lc. 9, 24)*. Noi credem

³⁷ Nikolai Berdiaev, *Despre sclavia și libertatea omului...*, op. cit., p. 24-25

³⁸ Paul Tillich, *Dinamica credinței...*, op. cit., p. 72

că omul simte că, în dinamica permanentă în care este integrat, pierde ceva important, ceva ce se referă la existența ultimă, și la care se referă propria sa existență. Trăind cu sentimentul acestei pierderi, el se simte vulnerabil și simte că trăiește într-o lume a nonsensului, într-o lume în care viața îi este amenințată în permanență din toate părțile. În consecință, el încearcă să se salveze pe sine însuși izolându-se. Încearcă să-și recupereze sensul vieții recuperându-se pe sine, fără să conștientizeze faptul că nu se poate salva singur³⁹.

Posibilitatea salvării există, totuși, și ea este manifestă ca *V.3.2. Dinamica asemănării*. Una dintre întrebările formulate pe parcursul lucrării noastre se referă la limita pe care o poate atinge dinamismul existenței umane. Răspundem în acest moment, stabilind *asemănarea* ca fiind nivelul cel mai avansat de existență sau de realitate pe care îl poate atinge și/sau în care se poate situa umanul, că dinamismul autentic uman nu are, practic, nici un sfârșit. Doar o existență obiectivată, alienată, poate fi gândită în niște cadre limitate și limitative, pe când o existență autentic umană, raportată în permanență la nivelul ultim al realității de la care își are existența și pe care îl simbolizează prin existența sa în lume, nu poate fi văzută decât avansând în permanență într-o dinamică participativă nelimitativă.

Și dinamica asemănării implică mai multe aspecte, cum ar fi: *V.3.2.1. Participarea omului la Dumnezeu - viața de credință*. Și pentru Berdiaev, dar și pentru Tillich, credința are o valoare fundamentală. Omul nu poate exista fără credința într-un lucru ultim și, de asemenea nu poate exista fără sensul pe care i-l conferă credința. Singura sursă a credinței în Dumnezeu este, pentru Berdiaev, existența divinului în om. Pe acesta se bazează afirmația lui conform căreia există două credințe: credința în Dumnezeu și credința în om. În consecință, avem de a face cu o opoziție – generată, se-nțelege, de imposibilitatea existenței concomitente a două lucruri ultime care să determine, fiecare, câte un tip de credință, respectiv Dumnezeu și credința în Dumnezeu și omul și credința în om (n.n.) – care, spune Berdiaev, corespunde unui moment în dialectica conștiinței: “omul înțelege că această credință în Dumnezeu implică credința în om, iar credința în om, credința în Dumnezeu”⁴⁰.

V.3.2.2. Nivelele și sensurile cosmice ale realității - trepte spre Dumnezeu, Sensul suprem. Din acest punct de vedere credința este, în opinia noastră, sensul existenței umane. Dar, credința este, în același timp, un simbol al dinamicii sensurilor pe care omul le identifică în drumul său spre ceea ce este ultim. Succesiunea dinamică a multiplelor preocupări ale omului determină o ascensiune de la un nivel la altul al realității. Prin preocupări și

³⁹ Nikolai Berdiaev, *Încercare de metafizică eshatologică...*, op. cit., p. 259

⁴⁰ Nikolai Berdiaev, *Încercare de metafizică eshatologică...*, op. cit., p. 255

simbolizări succesive ce se desfășoară la fiecare nivel de realitate, omul ajunge în cele din urmă până la realitatea cu adevărat ultimă, care îi dă sens. Însă, trebuie ținut cont de faptul că, “lucrul ultim” nu este un obiect alături de altele, ci temeiul pentru toate celelalte, el fiind, de fapt, temeiul pentru tot ceea ce există.

V.3.2.3. Efectul desăvârșirii de sine ca ființă cu sens - spiritualizarea realității create. Procesul dinamic al constituirii de simboluri prin care omul încearcă să reprezinte lucrul ultim la anumite nivele de realitate nu poate să rămână, în opinia noastră, fără efect în conștiința umană. Raportându-se la ele nu doar ca la niște simple semne sau obiecte despre a căror existență ia cunoștință, ci ca la simboluri care presupun angajare și participare personală, omul accede la o realitate spirituală superioară, care îi împlinește existența. Omul poate simboliza lucrul ultim prin intermediul oricărui element sau obiect al realității. Realitatea este astfel spiritualizată în cadrul acestei dinamici umane a desăvârșirii de sine. Credința, însă, trebuie manifestată în permanență, pe fiecare nivel de cunoaștere/realitate, cu referire la realitatea ultimă.

În loc de concluzii: Gândirea simbolică la intersecția dintre Răsărit și Apus

În final, am dori să arătăm că între cele două moduri de gândire analizate există mai multe puncte comune, care pot merge uneori până la identitate. În cele ce urmează vom identifica unele dintre aceste perspective comune, care aduc o contribuție importantă la îmbogățirea antropologiei creștine.

1. Un prim punct comun este legat de preocuparea celor doi gânditori pentru problema omului și a existenței lui concrete în această lume. Existența umană în lume este marcată de o stare de deprimare și de angoasă aproape permanentă. Cauza deprimării și a angoasei este identificată atât de Tillich cât și de Berdiaev în păcatul care, practic dezorientează omul, așa încât acesta este în confuzie cu privire la scopul lui în lume.

2. Un al doilea punct comun se referă, conform concepției celor doi autori, la existența mai multor nivele de realitate, nivele la care omul participă și se raportează, și fiecare dintre aceste nivele revelează simbolic un alt mod de a fi al realului și, în egală măsură un alt mod de a fi al umanului.

3. În al treilea rând, atât la Paul Tillich, cât și la Nikolai Berdiaev, am remarcat o permanentă precauție în exprimare, în pofida siguranței cu care prezintă și lămuresc lucrurile. Faptul că în centrul construcțiilor ideatice ale gândirii celor doi rămâne ca principală preocupare simbolul denotă o deosebită sensibilitate față de misterul transcendentului absolut și față de modalitățile lui simbolice de manifestare în lume. Tocmai de aceea, credem că

pentru abordarea gândirii celor doi este nevoie în permanență de o minte deschisă și de o atitudine orientată spre valorificarea elementelor de reală valoare pe care lectura operelor autorilor studiați le oferă.

Referitor la teoria simbolurilor și la antropologia creștină, *am putea chiar să afirmăm că teoria simbolurilor deschide antropologia creștină către toate domeniile culturii. Afirmăm acest lucru deoarece, după cum s-a văzut în cazul particular al fiecărui domeniu al culturii există o dimensiune simbolică, începând de la codificarea prin limbaj a experiențelor individuale și/sau colective și până la codificarea întâlnită în alte forme de exprimare, nonverbale.*

Un alt aport major al teoriei simbolurilor la îmbogățirea antropologiei creștine este acela referitor la relevanța sa cu privire la scopul sau la rostul omului în lume. Anume, ne referim la faptul că *teoria simbolurilor evidențiază faptul că omul există în lume cu un sens.* Este un aspect extrem de important pentru lumea în care trăim, deoarece pierderea sensului vieții este o realitate cu care, atât din punct de vedere pastoral, cât și din punct de vedere misionar și terapeutic duhovnicesc ne confruntăm din ce în ce mai mult, fără a ști sau fără a avea posibilitatea să înțelegem și să intervenim acolo unde este nevoie de noi, atât în calitate de credincioși ai Bisericii, cât și în calitate de slujitori ai ei.

Însă, ceea ce trebuie spus în mod cert este faptul că simbolul întâlnirii cu celălalt, care ne rămâne în memorie, reușește să conserve atât imaginea celuilalt la un moment dat, cât și opțiunea lui din acel moment și contextul în care s-a desfășurat întâlnirea dintre noi.

Creștinismul particularizează toate opțiunile umane însă într-un cadru unitar, simbolic, totalizant. Acest cadru devine icoană-simbol a dinamicii eclesiale în care se realizează asemănarea cu Dumnezeu prin *viața în Hristos*, Care comunică omului în permanență sensul transcendentului. Teoria simbolurilor aduce astfel antropologiei creștine o contribuție extrem de importantă prin dimensiunea sensului vieții. Omul are nevoie de o viață în care să aibă un loc important dimensiunea sensului. Însă, fără acțiunea de simbolizare nu putem vorbi despre constituirea unui sens, fie că e vorba despre simbolizarea prin cuvinte, fie despre simbolizarea prin imagini. Simbolul împlinește viața omului prin aceea că îi dă posibilitatea de a participa la o alta lume, mai reală, mai adevărată.

Principiul Bisericii este acela al unității în diversitate. Preotul are datoria de a da mărturie personală că aplicarea în viață a acestui principiu face posibilă prezența tuturor oamenilor într-un același spațiu/loc al dinamicii extrem de diversificate a multiplelor opțiuni personale, opțiuni care sunt unificate în cadrul aceleiași unice aspirații umane care capătă în creștinism aspectul de mântuire a sufletului și de asemănare cu Dumnezeu.

Bibliografie

I. Izvoare:

Biblia sau Sfânta Scriptură, Tipărită cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române cu aprobarea Sfântului Sinod, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2013

II. Scrieri patristice:

Atanasie, Sfântul, cel Mare, Scrieri Partea I, *Cuvântul al doilea împotriva arienilor*, în Colecția Părinți și Scriitori Bisericești, trad. din grecește, introducere și note de Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1987

Damaschin, Sfântul, Ioan, *Dogmatica*, Ediția a III-a, trad. de Pr. D. Fecioru, Ed. Scripta, București, 1993

Dionisie, Sfântul, Arcopagitul, *Opere complete și Scoliile Sfântului Maxim Mărturisitorul*, traducere, introducere și note de Pr. Dumitru Stăniloae, Ed. Paideia, București, 1996

Grigorie, Sfântul, de Nyssa, *Despre viața lui Moise*, în Colecția Părinți și Scriitori Bisericești, vol. 29, traducere de Pr. Prof. D. Stăniloae și Pr. Ioan Buga, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1982,

Grigorie, Sfântul, De Nyssa, *Despre facerea omului*, Colecția Părinți și Scriitori Bisericești, vol. 30, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1998

Gură de Aur, Sfântul, Ioan, *Omilii la Facere, vol. I*, trad. din limba greacă veche și note de Pr. Prof. Dumitru Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2003

Mărturisitorul, Sfântul, Maxim, *Mystagogia. Cosmosul și sufletul, chipuri ale Bisericii*, trad. de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2000

Mărturisitorul, Sfântul, Maxim, *Cele două sute de capete despre cunoștința de Dumnezeu și iconomia întrupării Fiului lui Dumnezeu*, în *Filocalia*, vol. II, traducere din grecește, introducere și note de Dumitru Stăniloae, Ed. Humanitas, București, 1999

Teodor, Sfântul, Studitul, *Iisus Hristos prototip al icoanei Sale – tratatele contra iconomahilor* – studiu introductiv și traducere de Diac. Ioan I. Ică jr., Ed. Deisis Sf. Mănăstire Ioan Botezătorul, Alba Iulia, 1994

Vasile, Sfântul, cel Mare, Scrieri Partea întâia, traducerea Pr. D. Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1986

III. Dicționare/Enciclopedii:

Apostol Pavel, Chețan Octavian, Sommer Radu, *Dicționarul de filosofie*, Ed. Politică, București, 1978

Braniște, Pr. Prof. Dr. Ene, Braniște, Prof. Ecaterina, *Dicționar Enciclopedic de Cunoștințe Religioase*, Editura Diecezană Caransebeș, 2001

Bria, Pr. Prof. Dr. Ion, *Dicționar de Teologie Ortodoxă A-Z*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1994

Chevalier Jean, Gheerbrant Alain (coordonatori), *Dicționar de simboluri, mituri, vise obiceiuuri, gesturi, forme, figuri, culori, numere*, trad. de Micaela Săvescu, Laurențiu Zoicaș (coord.), Daniel Nicolescu, Doina Uricariu, Olga Zaicik, Irina Bojin, Victor-Dinu Vlădulescu, Ileana Cantuniari, Liana Repețeanu, Agnes Davidovici, Sanda Oprescu, Ed. Polirom, Iași, 2009

Chevalier, Jean, Gheerbrant, Alain, *Dicționar de simboluri*, vol. I, Ed. Artemis, București, 1994

Cocagnac, Maurice, *Simbolurile biblice. Lexic teologic*, trad. idn franceză de Michaela Slăvescu, Ed. Humanitas, București, 1997

Evseev, Ivan, *Enciclopedia simbolurilor religioase și arhetipurilor culturale*, Ed. Învierea, Arhiepiscopia Timișoarei, Timișoara, 2007

Fouilloux Danielle, *Dicționar cultural al Bibliei*, Ed. A II-a revizuită, trad. din limba franceză de Ana Vancu, Ed. Nemira, București, 2006

Lurker, Manfred, *Divinități și simboluri vechi egiptene. Dicționar*, trad. de Adela Motoc, Ed. Saeculum I.O., București, 1997

Zamfir C., Vlăsceanu L. (coords.), *Dicționar de sociologie*, ediția a II-a, București, 1998

IV. Opere Paul Tillich:

Tillich Paul, *Curajul de a fi*, trad. de Sorin Avram Vârtoș, Ed. Herald, București, 2007

Tillich Paul, *Cutremurarea temeliiilor*, trad. din limba engleză: Monica Medeleanu, Ed. Herald, București, 2007

Tillich Paul, *Dinamica credinței*, Ed. Herald, București, 2007

Tillich Paul, *Systematic Theology*, Combined volume, James Nisbet & CO LTD, Digswell Place, vol. two

Tillich Paul, *The religious symbol*, în , *Daedalus*, Vol. 87, No. 3, Symbolism in Religion and Literature (Summer, 1958), pp. 3-21: <http://www.jstor.org/stable/20026449>

V. Opere Nikolai Berdiaev:

Berdiaev Nikolai, *Adevăr și revelație. Prolegomene la critica revelației*, Editura de Vest, Timișoara, 1993

Berdiaev Nikolai, *Cunoașterea de sine. Exercițiu de autobiografie filosofică*, trad. din rusă de Inna Cristea, Ed. Humanitas, București, 1998

Berdiaev Nikolai, *Despre menirea omului. Încercare de etică paradoxală*, trad. de Daniel Holbea, Ed. Aion, Oradea, 2004

Berdiaev Nikolai, *Despre sclavia și libertatea omului*, trad. de Maria Ivănescu, Ed. Antaios, Oradea, 2000

Berdiaev Nikolai, *Dialectica existențială a divinului și umanului*, trad. de Stelian Lăcătuș, postfață de Gheorghe Vlăduțescu, Ed. Paideia, București

Berdiaev Nikolai, *Încercare de metafizică eshatologică – Act creator și obiectivare*, trad. de Stelian Lăcătuș, Ed. Paideia, 1999

Berdiaev Nikolai, *Libertate, ființă și spirit - esență și existență. Actul creator*, trad. de Ilie Gyurcsik, <http://limbaromana.md/index.php?go=articole&n=1907>

Berdiaev Nikolai, *Om și cosmosul*, <http://www.vavivov.com/art.php?id=105>

Berdiaev Nikolai, *Om și veșnic și omul nou*, www.vavivov.com/autor.php?a=33

Berdiaev Nikolai, *Sensul creației. Încecare de îndreptățire a omului*, trad. de Anca Oroveanu, Ed. Humanitas, 1992

Berdiaev Nikolai, *Sensul istoriei*, trad. de Radu Părpăuță, Ed. Polirom, București, 2013

Berdiaev Nikolai, *Spirit și libertate. Încercare de filosofie creștină*, trad. de Stelian Lăcătuș, postfață de Gheorghe Vlăduțescu, Ed. Paideia, București, 2009

VI. Cărți

Adams, Luther, James, *Paul Tillich's Philosophy of Culture, Science and Religion*, Harper & Row, Publishers, New York, 1965

Andrutsos Hristu, *Simbolica*, trad. de Iustin Moisescu, Ed. Centrului Mitropolitan al Olteniei, 1955

Andrutsos Hristu, *Dogmatica Bisericii Ortodoxe Răsăritene*, trad. de Dr. Dumitru Stăniloae, Editura și Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, 1930

- Atkins, Peter**, *Despre viață și moarte, Marile întrebări ale existenței analizate de un om de știință*, trad. din limba engleză de Ionuț Chiș, Ed. All, București, 2013
- Baumeister, F.Roy**, *Sensuri ale vieții*, trad. de Kállay Éva, Ed. ASCR, Cluj-Napoca, 2011
- Behaeghel, Julien**, *Biblia în lumina simbolurilor*, trad. din limba franceză de Rita Chirian, Ed. Paralela 45, Pitești, 2010
- Bejan, Petru**, *Istoria semnelor în patristică și scolastică*, Ed. Fundației "Axis", Iași, 1999
- Benedict, Gerald**, *Ipoteza Dumnezeu. O nouă abordare a celei mai vechi dezbatere din istorie*, trad. de Petru Iamandi, Ed. Litera, București, 2014
- Benoist, Luc**, *Semne, simboluri și mituri*, trad. de Smaranda Bădiliță, Ed. Humanitas, București, 1995
- (Berger), Ieromonah, Calinic**, *Teognosia – sinteza dogmatică și duhovnicească a părintelui Dumitru Stăniloae*, trad. de ieromonah Nectarie (Dărăban), Ed. Deisis, Sibiu, 2014
- Berger, Peter L., Luckmann, Thomas**, *Construirea socială a realității. Tratat de sociologia cunoașterii*, trad. din limba engleză și note de Alex. Butucelea, Ed. Art, București, 2008
- Bergson, Henri**, *Cele două surse ale moralei și religiei*, trad. de Diana Morărașu, Editura Institutul European, Iași, 1998,
- Berry, Ruth**, *Întâlnirea cu visele. Cum să-ți înțelegi visele și să le folosești pentru dezvoltarea personală*, trad. de Smaranda Nistor, Ed. Trei, București, 2012
- Blaa, Lucian**, *Trilogia culturii, Opere*, vol. 9, Ed. Minerva, București, 1985
- Bolea, Ștefan**, *Existențialismul astăzi*, Ed. Herg Benet, București, 2012
- Borella, Jean**, *Criza simbolismului religios*, trad. de Diana Morărașu, Ed. Institutul European, Iași, 1995
- Bourdieu, Pierre**, *Limba și putere simbolică*, trad. din limba franceză de Bogdan Ghiu, trad. din limba engleză de Laura Albușescu, Ed. Art, București, 2012
- Bradshaw, David**, *Metafizica energiilor divine și Schisma Bisericii*, trad. de Dragoș Dâscă și Protos. Dr. Vasile Bîrzu, Ed. Ecclesiast, Sibiu, 2010
- Bria, Pr. Prof. Dr. Ioan**, *Tratat de Teologie Dogmatică și Ecumenică*, vol. I, Ed. Andreiana, Sibiu, 2009
- Brodie, Richard**, *Virusul minții. Cum ne poate fi de folos o știință revoluționară*, trad. de Amalia Mărășescu, Ed. Paralela 45, Pitești, 2010
- Brunner, Emil**, *Temeiurile credinței creștine*, Ed. Herald, București, 2009

- Caragiu, Florin**, *Antropologia iconică reflectată în opera Părintelui Dumitru Stăniloae*, Ed. Sophia, București, 2007
- Carpov, Maria**, *Manifestarea simbolică din perspectiva carteziană*, material publicat ca Prefață în deschiderea volumului lui Tzvetan Todorov, *Teorii ale simbolului*, trad. Mihai Murgu, Maria Carпов, Ed. Univers, București, 1983
- Cherata, Lucian**, *Despre ființă și existență la Aristotel*, Ed. Aius, Craiova, 2009
- Chialda, Pr. Prof. Mircea**, *Cinstirea Sfințelor Icoane*, în volumul de *Îndrumări misionare*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1986
- Chifăr, Pr. Prof. Dr. Nicolae**, *Iconologie și iconoclastism. Studii privind disputa iconoclastă în secolele VIII-IX*, Ed. Andreiana, Sibiu, 2010
- Chițescu, Prof. N., Todoran, Pr. Prof. Isidor și Petreună, Pr. Prof. I.**, *Teologia Dogmatică și Simbolică, Manual pentru Institutele Teologice*, vol. I, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1958,
- Codoban, Aurel**, *Imperiul comunicării. Corp imagine și relaționare*, Ed. Idea Design & Print, Cluj, 2011
- Codoban, Aurel**, *Sacru și ontofanie. Pentru o nouă filosofie a religiilor*, Ed. Polirom, Iași, 1998
- Cojanu, Daniel**, *Ipostaze ale simbolului în lumea tradițională*, Ed. Lumen, Iași, 2009
- Coman, Mihai**, *Studii de mitologie*, Ed. Nemira, București, 2009
- Copleston, Frederick**, *Istoria filosofiei, VII. Filosofia germană din secolele XVIII și XIX*, trad. de Laurențiu Staicu și Alexandru Marcoci, Ed. All, București, 2008
- Cornea, Andrei**, *Scriere și oralitate în cultura antică*, Ed. Humanitas, București, 2006,
- Coșeriu, Eugen**, *Omul și limbajul său. Studii de filozofie a limbajului, Teorie a limbii și Lingvistică generală*, Ed. Universității "Alexandru Ioan Cuza" Iași, 2009
- Coșeriu, Eugenio**, *Introducere în Lingvistică*, trad. de Elena Ardeleanu și Eugenia Bojoga, ediția a II-a, Ed. Echinox, Cluj, 1999
- Daba-Buzoianu, Corina**, *Morfologia imaginii*, Ed. Institutul European, Iași, 2013
- Dancă, Wilhelm** *Mircea Eliade - Definitio sacri -*, Ed. Ars Longa, 1998
- Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române**, *Teologie și spiritualitate*, Ed. Basilica a Patriarhiei Române, București, 2009
- Dâncu, Vasile Sebastian**, *Comunicarea simbolică. Arhitectura discursului publicitar*, ediția a II-a revizuită, Ed. Eikon, Cluj-Napoca, 2009

- Debray, Régis**, *Viața și moartea imaginii. O istorie a privirii în Occident*, trad. de Irinel Antoniu, Ed. Institutul European, 2011
- Deely, John**, *Bazele semioticii*, trad. de Mariana Neț, Ed. All, București, 1997
- Deliège, Robert**, *O istorie a antropologiei, școli, autori, teorii*, trad. din franceză de Ioan T. Bița, Ed. Cartier, București, 2007
- Denis, Jean-Pierre**, *De ce scandalizează creștinismul*, trad. de Eduard Florin Tudor, Ed. Nemira, 2012
- Dittmann, Lorenz**, *Stil, simbol, structură. Studii despre categorii de istoria artei*, trad. de Amelia Pavel, Ed. Meridiane, București, 1988
- Dufrenne, Mikel**, *Pentru om*, Ed. Politică, București, 1971
- Dumitrescu, Sorin**, *Noi și icoana*, material publicat în Revista *Sinapsa*, Nr. V/2010, Ed. Platytera
- Dumitrescu, Sorin**, *Noi și icoana, 31+1 de iconologii pentru învățarea icoanei*, Fundația Anastasia, 2010
- Durand, Gilbert**, *Știința despre om și tradiția, Noul spirit antropologic*, trad. de Janina Ianoși, Ed. Ideea Europeană, București, 2006
- Eco, Umberto**, în *O teorie a semioticii*, trad. Cezar Radu și Costin Popescu, Ed. Trei, București, 2008
- Eco, Umberto**, *Kant și ornitorincul*, Ediția a II-a revăzută, trad. de Ștefania Mincu, Ed. Polirom, Iași, 2010
- Eco, Umberto**, în *O teorie a semioticii*, trad. Cezar Radu și Costin Popescu, Ed. Trei, București, 2008,
- Edinger, F., Edward**, *Ego și arhetip. Individuarea și funcția religioasă a psihicului*, trad. de Claudiu Pănculescu, Ed. Nemira, București, 2014
- Eliade, Mircea**, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, 3 volume, traducere din limba franceză de Cezar Baltag, Ed. Universitas, Chișinău, 1992,
- Eliade, Mircea**, *Imagini și simboluri. Eseu despre simbolismul magico-religios*, Prefață de Georges Dumézil, trad. din limba franceză de Alexandra Beldescu, Ed. Humanitas, București, 2013
- Eliade, Mircea**, *Încercarea labirintului*, traducere și note de Doina Cornea, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1990
- Eliade, Mircea**, *Mitul eternei reînnoiri*, Ed. Univers enciclopedic, București, 1999
- Eliade, Mircea**, *Nașteri mistice*, trad. de Mihaela Grigore Paraschivescu, Ed. Humanitas, București, 1995

- Eliade, Mircea**, *Oceanografie*, 1934,
- Eliade, Mircea**, *Sacrul și profanul*, trad. din limba franceză de Rodica Chira, Ed. Humanitas, București, 1992
- Eliade, Mircea**, *Fragmentarium*, Ed. Humanitas, Ed. a 3-a, București, 2008
- Eliade, Mircea**, *Tratat de istorie a religiilor*, trad. din franceză de Mariana Noica, ediția a V-a, Ed. Humanitas, București, 2013,
- Fellmann, Ferdinand** (editor), *Istoria filosofiei în secolul al XIX-lea*, trad. de Emil Bădici, Filotheia Bogoiu, Valentin Cioveie, Adela Hatu, Laurian Kertesz, Ioan-Lucian Muntean, Ed. ALL EDUCAȚIONAL, București, 2000,
- Felmy, Christian Karl**, *Dogmatica experienței eclesiale, înnoirea teologiei ortodoxe contemporane*, Introducere și traducere: Pr. prof. dr. Ioan Ică, Ed. Deisis, Sibiu, 1999
- Ferencsi, Sandor**, *Sexualitate și psihanaliză, Contribuții la psihanaliza*, trad. de Monica Medeleanu, Ed. Herald, București, 2012
- Feuerbach, Ludwig**, *Esența creștinismului*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1961
- Ficino, Marsilio**, „Asupra iubirii sau Banchetul lui Platon”, Ed. de Vest, Timișoara, 1992
- Florea, Florin**, *Simbolul și icoana*, Ed. Reîntregirea, Alba-Iulia, 2010
- Florenski, Pavel**, *Iconostasul*, trad. de Boris Buzilă, Ed. Fundația Anastasia, București, 2009
- Foucault, Michel**, *Cuvintele și lucrurile*, trad. de Bogdan Ghiu și Mircea Vasilescu, Ed. RAO International Publishing Company, București, 2008
- Freud, Sigmund**, *Introducere în psihanaliză, Prelegeri de psihanaliză, Psihopatologia vieții cotidiene*, trad. studiu introductiv și note: Dr. Leonard Gavrilu, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1980
- Gafton, Pr. Drd. Vasile**, *Noțiunea de "sens" în antropologia Părintelui Dumitru Stăniloae*, Revista *Studia Doctoralia Andreiana*, Anul III / Nr. 1 (ianuarie-iunie) 2014, Ed. Andreiana, Sibiu, p. 47-57
- Gafton, Pr. Drd. Vasile**, *Om și lume, Euharistie și Viață. Reflecții asupra relevanței existențiale a Sfintei Euharistii*, în *Studia Doctoralia Andreiana*, Anul III, Nr. 2 (iulie-decembrie) 2014, Ed. Andreiana, Sibiu, p. 36-43
- Gafton, Pr. Vasile**, “Omul, în “cheie” a-topologică, în *Telegraful Român*, Nr. 41-44/2014, p. 2

- Georgescu, Bogdan-Costin**, *Încercări de hermeneutică antropologică asupra ritualurilor religios-creștine*, Ed. Eikon, Cluj-Napoca, 2014,
- Gibson, Clare**, *Cum să citim simbolurile. Introducere în semnificația simbolurilor în artă*, trad. din limba engleză S.C. Graal Soft SRL, Ed. Litera, București, 2010
- Girard, René și Vattimo Gianni**, *Adevăr sau credință slabă? Convorbiri despre creștinism și relativism*, trad. de Cornelia Dumitru, Ed. Curtea Veche, București, 2009
- Gheațău, Ieromonah, Mihail**, *"Ochiul lui Dumnezeu" O istorie vizuală a unor simboluri*, Ed. Doxologia, Iași, 2014
- Greimas J., Algirdas, Fontanille Jaques**, *Semiotica pasiunilor, De la stările lucrurilor la stările sufletului*, trad. de Mădălina Lascu și Rodica Paliga, Ed. Scripta, București, 1997
- Hegel, Friedrich Wilhelm Georg**, *Despre artă și poezie*, vol. I, Selecție, prefață și note de Ion Ianoși, Ed. Minerva, București, 1971
- Henry, Michel**, *Întrupare. O filozofie a trupului*, trad. de Ioan I. Ică, jr., Ed. Deisis, Sibiu, 2003
- Herea, Pr. Gabriel**, *Mesajul eshatologic al spațiului liturgic creștin. Arhitectură și icoană în Moldova secolelor XV-XVI*, Ed. Karl A. Romstorfer, Suceava, 2013
- Hick, H. John**, *Filosofia religiei*, trad. din limba engleză: Alexandru Anghel, Ed. Herald, București, 2010
- Hill, Jonathan**, *Istoria gândirii creștine*, trad. de Timotei Manta, Ed. Casa Cărții, Oradea, 2007
- Hügli, Anton, Lübcke Poul**, *Filosofia în secolul XX, vol. I-II*, trad. de Gheorghe Pascu, Andrei Apostol, Cristian Lupu, Ed. All Educațional, București, 2003-2008,
- Ică, Diac. Ioan I. jr.**, *De la Dionisie Areopagitul la Simeon al Tesalonicului - integrala comentariilor liturgice bizantine: studii și texte*, Ed. Deisis, Sibiu, 2011
- Kalaitisidis, Pantelis**, *Ortodoxie și modernitate. O introducere*, trad. din neogreacă de Florin-Cătălin Ghiț, prefață de Radu Preda, Ed. Eikon, Cluj-Napoca, 2010
- Krug, Monahul Grigorie**, *Cugetările unui iconograf despre sensul și menirea icoanelor*, trad. de Carmen și Florin Caragiu, Adrian Tănăsescu-Vlas, Ed. Sophia, București, 2002
- Laertios, Diogenes**, *Despre viețile și doctrinele filosofilor*, trad. de C. I. Balmuș, Ed. Polirom, Iași, 1997

- Larchet, Jean-Claude**, volum intitulat *Persoană și natură. Sfânta Treime-Hristos-Omul. Contribuții la dialogurile interortodoxe și intercreștine contemporane*, trad. din limba franceză de Pr. Prof. Dragoș Bahrim și Mirela Bojin, Ed. Basilica a Patriarhiei Române, București, 2013
- Larson U., Charles**, *Persuasiunea. Receptare și responsabilitate*, trad. de Odette Arhip, Ed. Polirom, Iași, 2003
- Leroi-Gourhan, André**, *Gestul și cuvântul*, vol II, *Memoria și ritmurile*, trad. de Maria Berza, Ed. Meridiane, București, 1983
- Leroy-Gourhan, André**, *Gestul și cuvântul*, vol. I, *Tehnică și limbaj*, trad. de Maria Berza, Ed. Meridiane, București, 1983
- Malherbe, Michel**, *Enciclopedia religiilor*, vol. I, trad. de Maria Monalisa Pleșea, Constanța Coatu și Mirabela Fătu, Ed. Nemira, București, 2013
- Malherbe, Michel**, *Enciclopedia religiilor*, vol. II, trad. de Elena Mirabela Fetic și Lucia Vișinescu, Ed. Nemira, București, 2013
- Marino, Adrian**, *Hermeneutica lui Mircea Eliade*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1980
- Marion, Jean-Luc**, *Crucea vizibilului. Tablou, televiziune, icoană - o privire fenomenologică*, trad. și postfață de Mihail Neamțu, Ed. Deisis, Sibiu, 2000
- Marion, Jean-Luc**, *Certitudini negative*, traducere românească Maria-Cornelia Ică jr, Ed. Deisis, Sibiu, 2013,
- Matei, Corina Sorana**, *Ordinea și dezordinea simbolurilor*, Editura Tritonic, București, în 2013
- Matsoukas, Nikolaos**, *Teologia Dogmatică și Simbolică, vol. II. Expunerea credinței ortodoxe în confruntare cu creștinismul occidental*, trad. de Nicușor Deciu, Ed. Bizantină, București, 2006
- Matsoukas, Nikos**, *Introducere în gnoseologia teologică*, trad. de Maricel Popa, Ed. Bizantină, București, 1997
- Mărturisorul, Sfântul Maxim**, *Ambigua*, trad. din limba greacă veche, introducere și note de Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2006,
- Metzger, Pr. Prof. Dr., Marcel**, *Liturghia ca icoană a darurilor lui Dumnezeu*, în *Revista Teologică*, nr. 1/2008, p. 358-368
- Mihăescu, Florin**, *Simbol și ortodoxie*, Ed. Heruvim, Pătrăuți, 2012
- Mihăilescu, Vintilă**, *Antropologie. Cinci introduceri*, Ediția aII-a revăzută și adăugită, Ed. Polirom, București, 2009

- Mondzain, Marie-José**, *Imagine, icoană, iconomie, Surse bizantine ale imaginarului contemporan*, trad. din limba franceză de Măriuca și Adrian Alexandrescu, Ed. Sophia, București, 2009
- Moreschini, Claudio**, *Istoria filosofiei patristice*, trad. de Alexandra Cheșcu, Mihai-Silviu Chirilă și Doina Cernica, Ed. Polirom, 2009
- Mureșan, Vianu**, *Simbolul, icoana, fața, schiță fenomenologică*, Ed. Eikon, Cluj-Napoca, 2006
- Oancea, Diac. Lect. Dorin**, *Unitatea vieții religioase și pluralitatea formelor ei de expresie. O perspectivă comunicatională*, apărut în volumul omagial *Persoană și comuniune. Prinos de cinstire preotului profesor academician Dumitru Stăniloae la împlinirea vârstei de 90 de ani*, Ed. și tiparul Arhiepiscopiei ortodoxe Sibiu, Sibiu, 1993, p. 477-501
- Peirce, S.Charles**, *Semnificație și acțiune*, trad. de Delia Marga, Ed. Humanitas, București, 1990
- Pelikan, Jaroslav**, *Credo. Ghid istoric și teologic al crezurilor și mărturisirilor de credință în tradiția creștină*, trad. de Mihai-Silviu Chirilă, Ed. Polirom, Iași, 2010
- Pleșu, Andrei**, *Nikolai Berdiaev: "Un liber cugetător credincios"*, prefață la lucrarea lui Berdiaev, *Sensul creației. Încercare de îndreptățire a omului*, trad. de Anca Oroveanu, Ed. Humanitas, București, 1992
- Popovici, Sfântul, Justin**, *Abisurile gândirii și simțirii umane, studii teologice*, trad. din limba neoeleenă de pr. dr. Gabriel Mândrilă și Laura Mândrilă, Ed. Sophia/Metafrază, 2013
- Rorty, Richard**, *Adevăr și progres*, trad. de Mihaela Căbulea, Ed. Univers, București, 2003
- Rorty, Richard, Vattimo, Gianni**, *Viitorul religiei, Solidaritate, caritate, ironie*, lucrare apărută sub îngrijirea lui Santiago Zabala, trad. de Ștefania Mincu, Ed. Paralela 45, Pitești, 2008
- Roventă-Frumușani, Daniela**, *Semiotică, societate, cultură*, Ed. Institutul European, Iași,
- Rupnik, Ivan Marko**, *Arta memorie a comuniunii*, în românește de Ioan Milea, Ed. Galaxia Gutenberg
- Savater, Fernando**, *Viața eternă*, trad. de Cristina Sava și Rafael Pisot, Ed. Polirom, Iași, 2008
- Schemmann, Alexander**, *Euharistia. Taina Împărăției*, trad. de Pr. Boris Răduleanu, Ed. Bonifaciu, București, 2003

- Schönborn, Christoph**, *Icoana lui Hristos. O introducere teologică*, trad. de preot, prof. dr. Vasile Răducă, Ed. Humanitas, București, 2011
- Segré, Monique** (coordonator), *Mituri, rituri, simboluri în societatea contemporană*, trad. de Beatrice Stanciu, Ed. Amarcord, Timișoara, 2000
- Špidlík, Tomáš**, *Spiritualitatea Răsăritului creștin, II. Rugăciunea*, trad: diac. Ioan I. Ică, jr., Ed. Deisis, Sibiu, 1998
- Špidlík, Tomáš**, *Spiritualitatea Răsăritului creștin, IV. Omul și destinul său în filozofia religioasă rusă*, traducere: Maria-Cornelia Ică jr., Ed. Deisis, Sibiu, 2002
- Špidlík, Tomáš; Rupnik, Ivan Marko**, *Credință și icoană*, trad. din limba italiană de Ioan Milea, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 2008
- Stănciulescu, D., Traian** *La început a fost semnul. O altă introducere în semiotică*, Ed. Performantica, Iași, 2004
- Stăniloae, Dumitru**, *Teologia Dogmatică Ortodoxă, vol. I*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1996
- Stăniloae, Dumitru**, *Iisus Hristos sau restaurarea omului*, ediția a II-a, Ed. Omniscope, Craiova, 1993
- Stăniloae, Preotul profesor Dumitru**, *Chipul nemuritor al lui Dumnezeu*, Opere complete V, Ed. Basilica a Patriarhiei Române, București, 2013
- Stăniloae, Pr, Prof. Dr. Dumitru**, *Spiritualitatea ortodoxă. Ascetica și Mistica*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1992
- Stăniloae, Acad. Dr. Dumitru**, *Studii de Teologie Dogmatică Ortodoxă*, Ed. Mitropoliei Olteniei, Craiova, 1991
- Streza, Dr. Laurențiu, Mitropolitul Ardealului**, *Plinitu-s-a, Hristoase, taina rânduiei Tale*, *Studii de Teologie Liturgică*, Ed. Andreiana, Sibiu, 2012
- Suiogan, Delia**, *Simbolica riturilor de trecere*, lucrare apărută la Editura Paideia, București, 2006
- Ștefănescu, Dorin**, *Sensul și imaginea. Eseuri de hermeneutică a imaginarului*, Ed. Didactică și Pedagogică, R.A., București, 1997
- Taleb, Nicholas Nassim**, *Lebăda neagră. Impactul foarte puțin probabilului*, Ediția a II-a, revizuită și adăugită, trad. de Viorel Zaicu, Ed. Curtea Veche, București, 2010
- Taubes, Jacob**, *Teologia după revoluția copernicană*, trad. de Andrei State și George State, Ed. Tact, Cluj-Napoca, 2009
- Tănase, Nichifor**, *Ontologia întrupării. Tripticul ființă-esență-fenomen*, Ed. Paideia, București, 2008

- Todorov, Tzvetan**, *Teorii ale simbolului*, trad. Mihai Murgu, Maria Carpov, Ed. Univers, București, 1983
- Tonoiu, Vasile**, *Ontologii arhaice în actualitate*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1989
- Turcan, Nicolae**, *Începutul suspiciunii. Kant, Hegel & Feuerbach despre religie și filosofie*, Ed. Eikon, Cluj-Napoca, 2011
- Uspensky, Leonid**, *Teologia icoanei în Biserica Ortodoxă*, Studiu introductiv și traducere de Teodor Baconsky, Ed. Fundația Anastasia, București, 2009
- Vasile, Mihai D.**, *Tradiția simbolică a Logosului creștin*, Ed. Punct, București, 2000
- Vattimo, Gianni și Rorty, Richard**, *Viitorul religiei, Solidaritate, caritate, ironie*, lucrare apărută sub îngrijirea lui Santiago Zabala, trad. de Ștefania Mincu, Ed. Paralela 45, Pitești, 2008
- Vigne, Dr. Jaques**, *Meditație și psihologie, Un ghid către experiența spirituală*, trad. de Dan Olaru, Ed. Elena Francisc, București, 2009
- Vyse, A. Stuart**, *Psihologia superstiției*, trad. de Anacaona Mîndrilă-Sonetto, Ed. Trei, București, 2012
- Vulcănescu, Mircea**, *Posibilitățile filosofiei creștine*, Ed. Anastasia, București, 1994
- Wald, Henri**, *Homo significans*, Editura enciclopedică română, București, 1970
- Winnicott, Donald**, *Joc și realitate*, Opere 6, trad. de Ioana Lazăr, Ed. Trei, 2006
- Wunenburger, Jean-Jaques**, *Viața imaginilor*, Ed. Cartimpex, Cluj, 1998
- Yannaras, Christos**, *Abecedar al credinței*, trad. de Pr. Dr. Constantin Coman, Ed. Bizantină, București, 1996
- Yannaras, Christos**, *Adevărul și unitatea Bisericii*, traducere din lb. greacă de Ierom. Ignatie Trif și Ionuț D. Uliniuc, Ed. Sofia, București, 2009
- VII. Articole:**
- Bria, Pr. Prof. Dr. Ioan**, *Iisus Hristos – Dumnezeu Mântuitorul. Hristologia*, în Studii Teologice, XLIII, Nr. 2, Martie-Aprilie, București, 1991
- Citirigă, Pr. Conf. Dr., Vasile**, *Antropologia hristologică și relevanța ei pentru depășirea concepțiilor antropologice ale culturii secularizate*, în *Ortodoxia, Revista Patriarhiei Române*, Anul LIX, Nr. 1-2, Ianuarie-iunie, 2008, București
- De Man, Paul**, *Semn și simbol în Estetica lui Hegel*, trad. de Alexandru Polgar, în revista *Ideea. Artă+societate*, nr. 29, 2008

- De Sassima, Mitropolit, Prof. Dr. Ghenadios**, "Mișcarea ecumenică și gândirea teologică în viața Bisericilor Ortodoxe. "Stilul și etosul de a fi ortodox în mișcarea ecumenică", *Revista Teologica*, nr.1/2011, p.63-79
- Gheațău, ierom. Mihail**, *Estetică și limbaj în iconografie*, în *Revista Studii Teologice*, Seria a III-a, Anul V, Nr. 4, Octombrie-Decembrie, 2009, București
- Herea, Pr. Gabriel**, *Iconic și eclesiologic în teologia Părintelui Dumitru Stăniloae*, în *Revista Studii Teologice*, Seria a III-a, Anul IX, Nr. 3, Iulie-Septembrie, 2013, București
- Herea, Pr. Gabriel**, *Simbolul în icoana de tradiție bizantină – note hermeneutice*, în *Revista Studii Teologice*, Seria a III-a, Anul VII, Nr. 4, Octombrie-Decembrie, 2011, București
- Kordis, Georgios**, *Iconologia Sfântului Fotie și importanța ei pentru evoluția artei iconografice în Biserica Ortodoxă, Ortodoxia*, *Revista Patriarhiei Române*, Seria a II-a, Anul II, Nr. 1, Ianuarie-martie, 2010, București
- Lossky, Andrei**, *Icoană și Liturghie, două expresii ale unei taine unice*, trad. din limba franceză de Bogdan Căndea, în *Ortodoxia, Revista Patriarhiei Române*, Seria a II-a, Anul II, Nr. 1, Ianuarie-martie, 2010, București
- Neofit**, *Reflecții asupra iconicității*, în *Revista Sinapsa*, Nr. V/2010, Ed. Platytera
- Oancea, Pr. Prof. Dr. Dorin**, *Centrul lumii din perspectiva unei teologii ortodoxe a religiilor*, articol apărut în *Revista Tabor*, Nr. 11
- Streza, Lect. Univ. Dr. Ciprian**, *Sfânta Liturghie - simbol și icoană a Împărăției Cerurilor*, în *Revista Teologica*, nr.3/2008
- Surdu, Alexandru**, *Semnificația originară a transcendenței*, în *Academica*, Revistă de știință, cultură și artă editată de Academia Română, nr. 44, noiembrie 2005, Anul XVI, 181
- Văetiși, Monahia, Anastasia**, "Și refăcând chipul în vrednicia cea dintâi, l-a unit cu dumnezeiasca frumusețe...", în *Revista Studii Teologice*, Seria a III-a, Anul V, Nr. 4, Octombrie-Decembrie, 2009, București

VIII. Resurse Internet:

- Dancă, Wilhelm**, *Icoana: imagine și cuvânt. Pentru o introducere în filosofia icoanei*, art. preluat de pe hermeneia.ro/wp-content/uploads/2011/02/danca-nr.-8-pp.-54-67_0.pdf

Niculescu, Anița, *Multiperspectivitate în interpretarea simbolisticii plasticii antropomorfe din neolitic și eneolitic*, Teză de doctorat, www.uab.ro/upload/2372_Rezumatoare/Niculescu.pdf

Thiselton, C., Anthony *The Theology of Paul Tillich*, www.biblicalstudies.org.uk/pdf

http://ro.wikipedia.org/wiki/Nikolai_Berdiaev

<http://www.ceruldinnoi.ro/pages/Berdiaev.htm>

<http://www.metodista.br/ppc/correlatio/correlatio03/teologia-no-plural-fragmentos-biograficos-de-paul-tillich>